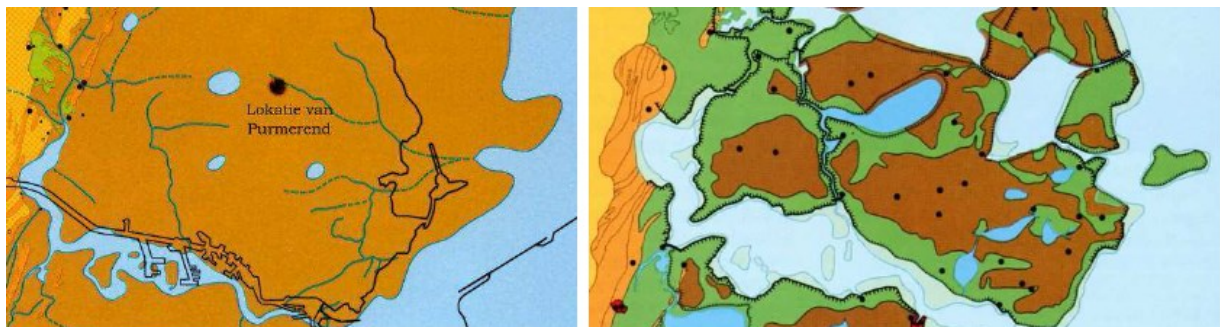

Geschiedenis van Purmerend

Middeleeuwen

Rond 1000 na Chr. was de omgeving van Purmerend tot enkele meters boven zeeniveau met veen bedekt. Het gebied waterde via de veenrivier, de (latere) Where, af op het Almere, de latere Zuiderzee (afbeelding 1, links). De ontginning van het veenland van Noord-Holland, vanaf de 9e en 10e eeuw na Chr. ging gepaard met ontwatering, inklinking en oxidatie van de veenbodem. Hierdoor trad een maaiveld daling op van (uiteindelijk) enkele meters. Het land kwam beneden zeeniveau te liggen. Vanaf 1100 na Chr. breidde het Almere en de Zuiderzee zich uit ten koste van het omringende veenland. In het veenlandschap van Noord-Holland boven het IJ ontstond een aantal zich snel uitbreidende meren (afbeelding 1, rechts).

Afbeelding 1 Links: reconstructiekaart van het Noorderkwartier rond ca. 800 na Chr. De kaart laat de situatie zien voor het begin van de ontginning. De grote binnenmeren moesten nog ontstaan. Er waren nog geen dijken. Rechts: reconstructiekaart van Noord-Holland rond ca. 1350 na Chr. Het gebied is volledig ontgonnen en in cultuur gebracht. Grote binnenmeren zijn ontstaan in het veen en dijkkringen zijn aangelegd.

De veenarchipel stond via de Beemster, de Purmer Ee, de Zaan en de Krommenije in open verbinding met het zoute water van de Zuiderzee (afbeelding 1, rechts). Het veengebied kwam uiteindelijk zo laag te liggen dat een volledige overstroming dreigde. Een stelsel van dijken moest worden opgeworpen om het buitenwater te keren. De Westfriese Omringdijk en de dijk Alkmaar-Bergen langs de Rekere werden gevolgd door de Waterlandse Zeedijk. Deze dijk begon ten noorden van Monnickendam en eindigde aan de grens van de banne Oostzaan en werd rond het jaar 1000 aangelegd. In de latere Middeleeuwen werd deze dijk voortgezet langs het IJ tussen de Zaan en de Zuiderzee en vanaf de Zaan via Beverwijk naar de Beemster en ontstond de Waterlandse Dijkkring. Een belangrijke stap in de waterbeheersing was de afdamming van die waterlopen die in open verbinding met de zee stonden. De bodem van de Beemster en de Purmer ligt op ca. 3,5 tot 4 m beneden NAP. Al het veen is in deze latere droogmakerijen verdwenen waardoor de kleiondergrond tevoorschijn is gekomen.

Purmerend ontstaat tussen 1200 en 1300 als een klein dorpje van vissers en boeren. Het ligt aan de Where, een verbinding tussen het Beemstermeer en het Purmermeer. Een hoger gelegen stuk land, waar nu de Kaasmarkt ligt, zal het eerste begin van het dorp vormen die 'aan 't eynde van de Purmer' ligt en daarom Purmeryndt wordt genoemd. Het dorp ligt op een kruispunt van verbindingswegen, wat nu nog zichtbaar is in het assenkruis dat het belangrijkste kenmerk vormt van het oude stratenpatroon. De nabijheid van de grote meren biedt de vissers werk, de boeren houden zich bezig met ontginning van het veengebied en het verbouwen van gewassen. De allereerste schriftelijke vermelding van Purmerend stamt uit een oorkonde uit 1327. Ook in de 14e eeuw begint men aan de westzijde van de huidige Koemarkt met de bouw van een klooster, het St. Ursulaklooster. Het begint als een huis voor arme devoten en vijf priesters aan de Nieuwe Koestraat en groeit uit tot een vrouwengemeenschap en tenslotte een nonnenklooster.

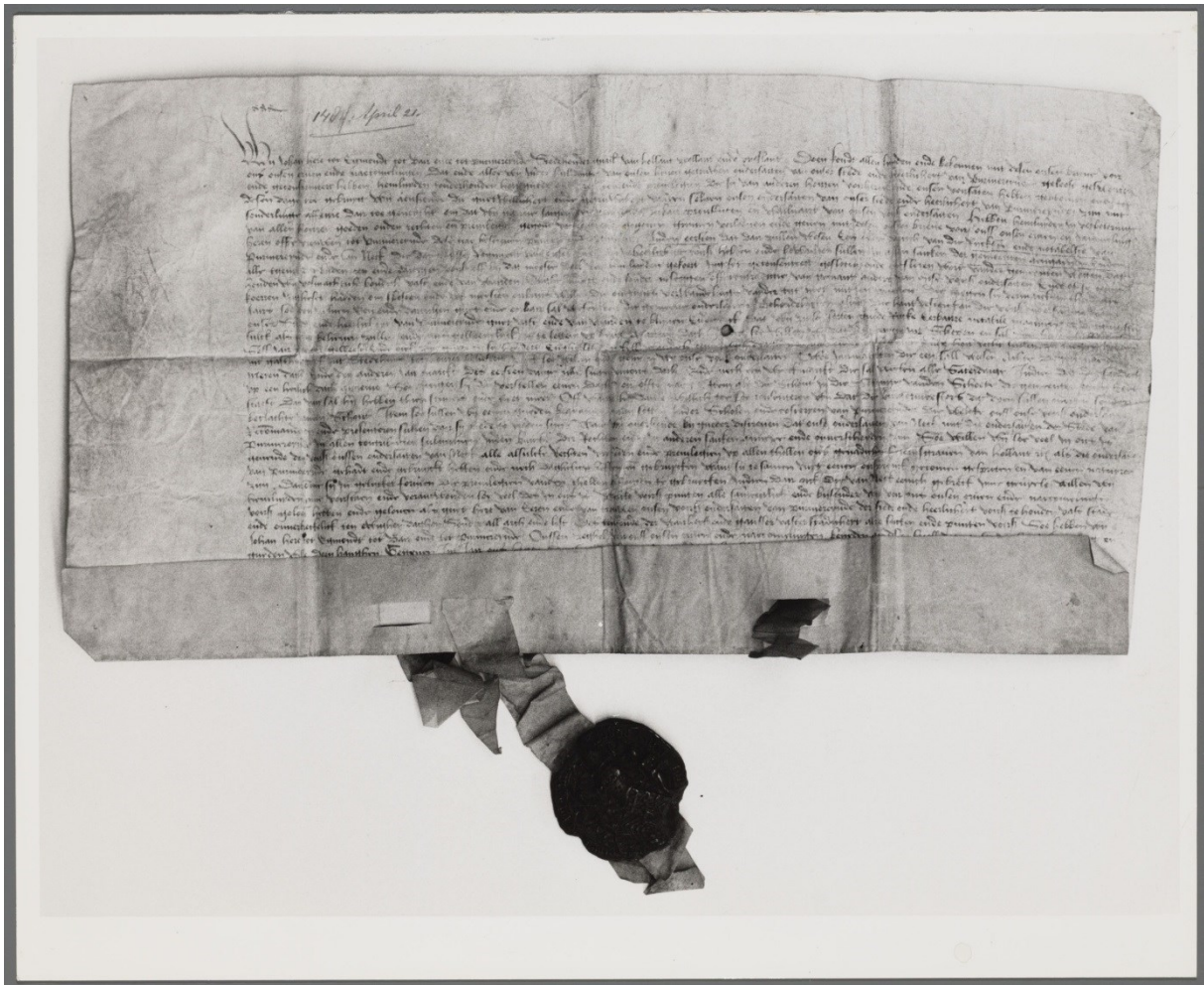
Vijftiende eeuw

In 1410 krijgt Purmerend stadsrechten, wanneer de Amsterdamse koopman Willem Eggert leenheer wordt van Purmerend. De Where vormt de noordelijke stadsgrens. Purmerend telt dan ca. 500 inwoners. Willem Eggert laat tussen 1410 en 1413 Slot Purmersteijn bouwen, ongeveer op de plaats van het huidige Slotplein. Tot 1605 is het slot de vesting van de Heeren van Purmerend.

Afbeelding 2: Willem Eggert, leenheer van Purmerend /Slot Purmersteijn, prent van Claes Jansz. Visscher, ca. 1625

Een van deze Heren, Jan van Egmond, verleent in 1484 marktrechten aan de stad. 1484 is daarmee een uiterst belangrijk jaartal in de geschiedenis van de stad. Purmerend kan hierdoor uitgroeien tot een volwaardige stad en dé marktstad van de regio. Twee keer per jaar, in mei en in oktober, wordt een jaarmarkt gehouden en iedere zaterdag een weekmarkt. Purmerend wordt daardoor het handelscentrum van de omgeving. Naast vis handelt men vooral in fruit en zuivelproducten. In de omgeving is de melkveehouderij de belangrijkste agrarische activiteit. Deze sector wordt na de drooglegging van de Beemster, de Purmer en de Wormer nog meer vergroot. De visserij verdwijnt weliswaar, maar de veeteelt en de daaruit voortvloeiende melk- en kaashandel worden belangrijker. Halverwege de zeventiende eeuw is Purmerend het centrum voor de handel in akkerbouw-, tuinbouw- en veeteeltproducten in Waterland. In deze periode bereikt de stad het hoogtepunt van haar welvaart. De weekmarkt is al in 1572 verschoven naar de dinsdag. Tot op de dag van vandaag wordt het op die dag gehouden.

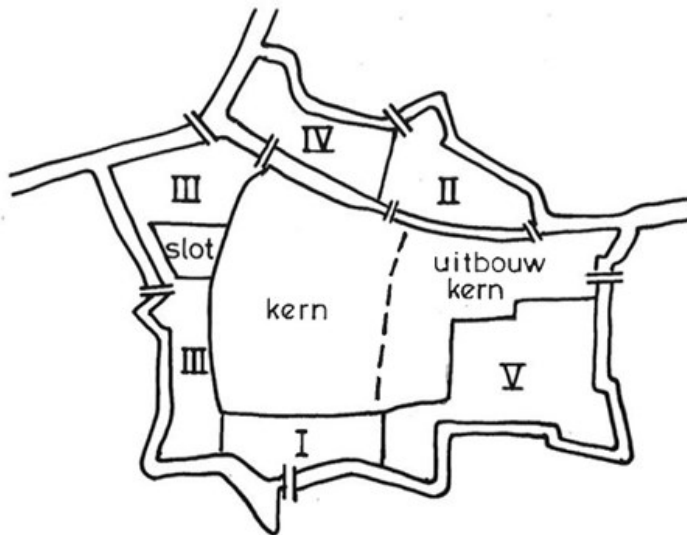

Abbeelding 3: De oorkonde van 21 april 1484 waarmee Johan van Egmond Purmerend het marktrecht verleent.

Zestiende eeuw

Op 23 juli 1519 gaat door een grote stadsbrand een groot deel van de stad in vlammen op. Van de 210 huizen blijven er slechts 60 à 70 gespaard. Ook het St. Ursulaklooster en Slot Purmersteijn blijven bewaard. Dit is waarschijnlijk ook het moment dat de stadsmuren zijn afgebroken.

In 1572-1573 gaat Purmerend over op het protestantisme. Geuzenleider Sonoy neemt Purmerend in en laat het St. Ursulaklooster verwoesten. Zo komt er ruimte vrij voor een ossenmarkt. Het bekendste en belangrijkste plein van de binnenstad doet vanaf dat moment dienst als koemarkt en krijgt later ook die naam.

Afbeelding 4: de groei van de kern, ontleend aan *Purmerend en het water*, B. de Lange, Purmerend 1996.

De stad heeft in de zestiende en zeventiende eeuw verschillende uitbreidingen ondergaan. In de bovenstaande afbeelding zijn deze aangegeven. De kern was vóór het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog (1568) al uitgebreid aan de oostzijde. Na 1568 is de stad in fasen vergroot.

Uitbreiding I (1572): aan de zuidzijde worden de huidige bouwblokken Plantsoensteeg, Nieuwstraat, Schoolplein en Nieuwgracht aangebouwd. Een jaar later krijgt de stad ook een aarden wal en een brede stadsgracht, de eerste verdedigingswerken.

Uitbreiding II (1574): aan de noordzijde worden de Hoornsche buurt, Tuinstraat en Molenplantsoen gebouwd. Het zogeheten Hoornsche eiland ontstaat.

Uitbreiding III (1614): aan de westzijde komen de terreinen die nu bekend staan als Westerstraat, Kanaalschans en Neckerdijk, Kanaalstraat, Kanaalkade, Beemsterburgwal, Wagenbeurs en Gedempe Singelgracht bij de stad. Slot Purmersteijn komt hierdoor binnen de grachtengordel te liggen.

Uitbreiding IV (1614): aan de noordzijde wordt de Hoornsche buurt uitgebreid en komen de bouwblokken Venediën, Bierkade, Houttuinen en Whereplantsoen bij de stad.

Uitbreiding V (1645): het gebied ten zuidoosten van de stad wordt gebouwd. Tevens wordt een singel aangelegd met vijf bastions.

Zeventiende eeuw

Door de vele overstromingen vormen de meren een grote bedreiging voor de omwonenden. Men besluit daarom om het Beemstermeer droog te leggen (1612). Het Purmermeer (1622) en het Wormermeer (1625) volgen. Door de drooglegging ontstaat een grote hoeveelheid landbouwgrond en veranderen de belangen van de bevolking en de stad. Purmerend krijgt een steeds belangrijkere functie als marktstad en als centrum voor het omliggende gebied. Tijdens de Gouden Eeuw met haar economische groei, neemt het inwonertal van de marktstad toe. In 1645 verlenen de Staten van Holland en West-Friesland aan Purmerend toestemming om het stadsgebied te vergroten. Hiermee is de uitbreiding van Purmerend voorlopig voltooid.

Afbeelding 5: Purmerend in 1680, plattegrond van Frederick de Wit. De stad zal tot het begin van de twintigste eeuw niet groter worden dan hier afgebeeld.

In de zeventiende eeuw komt Purmerend economisch tot bloei. De stad kent drie bierbrouwerijen, een zeepziederij, een zoutkeet, een kruitfabriek en verschillende molens: korenmolens, een schelpzandmolen, een oliemolen en drie houtzaagmolens. De Bierkade werd een vestigingsplaats voor bierhandelaren, vandaar ook de naam. De Where was vol van schepen die de grondstoffen voor de fabrieken en de molens aanvoerden.

In 1660 besluiten de stadsbesturen van Amsterdam, Purmerend, Monnickendam, Edam en Hoorn over te gaan tot aanleg van wegen en trekvaarten tussen deze steden, de 'zesstedenvaart'. Het resultaat hiervan voor wat Purmerend betreft is de Jaagvaart op IJpendam en Buiksloot. In 1663 wordt begonnen met het graven ervan. De stad kent twee aanlegsteigers: bij de Beemsterpoort en de Amsterdamse Poort, vanwaar men zes keer per dag naar Amsterdam en Hoorn kan varen.

Afbeelding 6: Purmerend in het jaar 1674 – uit *Thoonel der steden ende sterckten van 't Vereenight Nederlandt met d'aengrensende plaatsen* van Jan Peeters en Gaspar Bouttats

Achttiende eeuw

In de jaren 1701-1800 lijkt er weinig opzienbarends gebeurd te zijn. De stad breidt zich de hele eeuw niet meer uit voorbij de vestingwerken. Zoals in het hele land het geval is, zal ook deze eeuw een periode van economische achteruitgang zijn geweest. Een grote uitbraak van veepest in 1714 bezorgt de veesector een enorme klap, in Purmerend is dit ook te merken. In 1741 wordt het tot een ruïne vervallen Slot Purmersteijn gesloopt. Het is de tijd waarin een van de bekendste Purmerenders ooit geleefd heeft: de internationaal vermaarde arts en filosoof Bernard Nieuwentijt (1654-1718). Nieuwentijt is, naast enige malen burgemeester van Purmerend te zijn geweest, ook filosoof en de grondlegger van de zgn. fysico-theologie: een filosofische stroming die Gods bestaan of eigenschappen beoogt af te leiden uit de bestudering van de natuur. Daarmee wordt hij een van de grote namen uit de Nederlandse Verlichting. Zijn boek *Het regt gebruik der wereldbeschouwingen* uit 1715 geniet enorm gezag in het hele land en daarbuiten.

Negentiende eeuw

Zoals overal in Nederland, brengt de negentiende eeuw ook in Purmerend vooruitgang en grote vernieuwingen met zich mee. De opening van het Noord-Hollands Kanaal in 1824 zorgt voor nieuwe welvaart en een opbloei van de economie. De al bestaande trekvaart naar Amsterdam wordt hiervoor verdiept en verbreed. Daarmee herkrijgt Purmerend de middeleeuwse functie van proviandering van passerende schepen. Eveneens in 1824 koopt ondernemer Klaas Brantjes een houtzaagmolen langs de Where. Hij ziet het Noord-Hollands Kanaal als een goede aanvoerrote voor houttransporten. Zijn houthandelsbedrijf zorgt ervoor dat Purmerend in de tweede helft van de negentiende eeuw uitgroeit tot het centrum van de houthandel in Noord-Holland boven het IJ. Brantjes wordt een belangrijke naam in de industriële ontwikkeling van Purmerend. Leden van deze familie openen een traankokerij, een ovensteenfabriek en een rederij. Later in de eeuw, na de

opening van het Noordzeekanaal in 1876 neemt de betekenis van het Noord-Hollands Kanaal voor Purmerend af. Het aantal schepen dat Purmerend aandoet, vermindert. Daarnaast neemt de concurrentie van stoomschepen toe, waardoor het bedrijf van Brantjes het steeds moeilijker krijgt. Dit leidt tot verbreding van de activiteiten: aan de Overweerseolderdijk wordt een portlandcementfabriek opgericht, die later omgezet wordt naar een stoomwasserij en weer later naar een aardewerkfabriek.

Afbeelding 7: Prent van het Noord-Hollands Kanaal bij Purmerend, ca. 1860

De negentiende eeuw brengt ook de slechting van de aarden stadswallen. Hiervoor in de plaats komen grotendeels plantsoenen in de plaats en wordt, voor de eerste keer sinds 1645 stadsuitbreiding mogelijk. Maar voorlopig wordt alleen binnen de voormalige vestingwerken gebouwd. Op de plaats waar tot 1850 een laatgotische kerk staat, wordt tussen 1851 en 1853 de Sint-Nicolaaskerk gebouwd, nu beter bekend als de Koepelkerk. Vandaag de dag bevat deze kerk drie eeuwenoude orgels: het Garrelorgel en het Bätzorgel, beiden uit de achttiende eeuw, en het Witte orgel, uit de negentiende eeuw. Hier vlakbij verrijst in 1882-1883 de Kaaswaag. Eerder zijn al in 1861 de Doopsgezinde kerk aan de Kanaalstraat en in 1880 de Lutherse kerk in de Hoogstraat gebouwd. Tussen 1860 en 1885 wordt een groot aantal grachten om hygiënische redenen gedempt.

De spoorlijn Amsterdam-Zaanstad-Purmerend opent in 1884. Het station ligt op enige afstand van de stad, met het oog op eventuele toekomstige stadsuitbreiding. Tien jaar later vertrekt vanaf het Tramplein voor de eerste keer een tram naar Amsterdam. Tot 1949 blijft deze lijn in stand. In 1896 wordt de Afslagvereniging Beemster, Purmerend & Omstreken (B.P.&O), opgericht. Eerst wordt deze groenteveiling langs De Where, aan het Venediën gehouden. In 1905 verhuist deze naar de

Beemsterburgwal en in 1953 weer naar een locatie aan de pas aangelegde Burg. D. Kooijmanweg. Hier blijft de veiling in bedrijf tot aan 1980.

1890 is het jaar van de komst van melkfabriek Arcade langs de Jaagweg, later overgenomen door Hollandia. Deze wordt een belangrijke werkgever voor Purmerend. In 1895 bouwt de weduwe Brantjes een plateelfabriek, die het beroemde Purmerendse plateel voort zou brengen. Het Purmerends Museum bevat nu nog een grote hoeveelheid van dit plateel. De familie Brantjes laat aan het eind van de negentiende eeuw drie kapitale villa's bouwen: Villa Clementine en Huize Louise aan de Plantsoengracht en Villa Houtheuvel aan de Purmersteenweg.

De negentiende eeuw is ook de tijd waarin in Purmerend enkele wereldberoemd geworden architecten worden geboren, als de kerkenbouwer Jan Stuyt (1868-1934), de pionier van 'Het Nieuwe Bouwen' Jacobus Johannes Pieter Oud (1860-1963) en de ontwerper van de stalen buisstoel Mart Stam (1899-1986). Piet Oud (1886-1968), de jongere broer van J.J.P. Oud, werd tweemaal burgemeester van Rotterdam en Tweede-Kamerlid.

Twintigste eeuw

In de twintigste eeuw groeit Purmerend explosief, aan het eind van de eeuw is het grondgebied vervoelvoudigd ten opzichte van het begin van de eeuw. Het begint al direct in het tweede jaar van de eeuw: in 1902 wordt voor het eerst buiten de grachtengordel gebouwd. Tussen 1905 en 1910 ontstaan de Herengracht, Julianastraat, Julianaplein, Vooruitstraat en Bernard Nieuwentijtstraat. Architect Jan Stuyt ontwerpt een nieuw stadhuis voor de Kaasmarkt, wat in 1911-1912 gebouwd wordt. Het is nu nog de blikvanger van de Kaasmarkt, later is hier het Purmerends Museum in gevestigd. In 1912 krijgt de architect H.P. Berlage de opdracht een uitbreidingsplan te ontwerpen, dat de terreinen tussen de stad en het station bestrijkt. Dit plan wordt echter nooit uitgevoerd. In plaats daarvan krijgt de stedenbouwkundige Wieger Bruin de opdracht een plan voor de Zuiderpolder te ontwerpen. De verkaveling van dit plan sluit aan op de bestaande richtingen en straten als de Vooruitstraat en de Korte Herengracht.

In de ochtend van 14 februari 1916 breekt het water door de Zuiderzeedijk. De hele regio Waterland, dus ook Purmerend, loopt onder water.

Afbeelding 8: Watersnood in de Vooruitstraat, foto uit 1916

Purmerend komt de Tweede Wereldoorlog redelijk ongeschonden door. De jaren '50 en '60 staan in veel steden in het teken van cityvorming. Grote delen van oude binnensteden gaan tegen de vlakte in het kader van krotopruijing. Kantoren en winkelcentra verrijzen op de vrijkomende percelen. In Purmerend resulteert dit in de sloop van een deel van de oude, veelal vervallen bebouwing in de binnenstad om plaats te maken voor het Willem Eggert Centrum (W.E.C.). Op 4 april 1979 wordt dit geopend.

In 1953 verhuist de groentenveiling van de Beemsterburgwal naar een terrein wederom aan de Where, maar nu aan de pas aangelegde Burg. D. Kooijmanweg. In 1955 verrijzen de eerste woningen in de Hazepolder, bedoeld voor werknemers van snel expanderende scheepsbouwbedrijven in Amsterdam-Noord. Een jaar later ontstaan de eerste plannen voor demping van De Where. De stad kampt met een parkeerprobleem, een slechte staat van de kades van De Where en verouderde bruggen naar de Hoornsche Buurt. Ook de aanleg van Overwhere speelt mee in de afweging. Tien jaar later, in 1966, vindt de demping plaats. Het Hoornsche eiland komt daardoor aan de rest van Purmerend vast te liggen.

De wijk Overwhere is de eerste grote naoorlogse uitbreiding van Purmerend en bestaat uit twee delen. Overwhere-Zuid wordt gebouwd in de jaren 1957-1969. De gemeentegrens met de toenmalige gemeente Kwadijk vormt een belemmering voor verdere ontwikkeling. Daarom wordt tussen 1964 en 1971 aan de oostzijde van Purmerend eerst de wijk Wheermolen ontwikkeld. Na een grenswijziging in 1970 kan Overwhere-Noord worden gebouwd, in 1981 is deze wijk af. In deze tijd zijn binnen Purmerend veel sociale woningen gebouwd, onder andere om de grote woningvraag op te vangen. Bij de vele woningen die in deze tijd werden gebouwd ligt het accent in de eerste jaren op vier lagen portiek- en galerijflats en daarna op hoogbouw galerijflats.

Een nog spectaculairdere fase van stadsuitbreiding breekt aan in 1966, met de vaststelling van de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening. Hierin wordt o.a. Purmerend aangewezen als 'groei kern'. Het begrip 'gebundelde deconcentratie' staat hierin centraal: groei wordt gefaciliteerd buiten de grote steden (deconcentratie), maar wel op een beperkt aantal locaties (gebundeld). Basis daarvoor is dat de toenmalige woningnood kan worden opgelost door een aantal steden te laten groeien. Amsterdam heeft een groot woningtekort en wil dit in de omgeving oplossen. Daarnaast is het draagvlak voor de voorzieningen in Purmerend (winkels, scholen en culturele centra) te klein. Alles bij elkaar leidt dit er toe dat Purmerend door het rijk aangewezen wordt als groei kern.

In de jaren '70 en '80 worden de wijken De Gors en de Purmer gebouwd. Op dat moment is de gedachte nog dat Purmerend moet uitgroeien tot een stad van 100.000 inwoners. In dat licht wordt in het *Structuurplan Purmerend 1972* de Purmer aangewezen als uitbreidingslocatie. Dit structuurplan gaat uit van bebouwing van Purmer-West tot aan de Middentocht. De taakstelling voor Purmerend wordt in het streekplan van 1974 echter bijgesteld tot 65.000 inwoners en men kiest voor een beperktere uitbreiding in De Purmer, tot aan de Westerweg. Veel Amsterdammers vinden in deze tijd een nieuwe woonplaats in Purmerend. In 1980 komt nog een grenswijziging tot stand met de gemeente Edam-Volendam en IJpendam.

Afbeelding 9: De Purmer-Zuid in aanbouw, jaren '80

In de Vierde Nota Extra (1989) wordt het groeikernenbeleid beëindigd. De groei van Purmerend is hiermee echter nog niet voorbij. In deze Nota wordt weliswaar besloten dat de woningbehoefte van Amsterdam voornamelijk binnen de eigen gemeente zal moeten worden ingevuld, maar ook zonder Amsterdam blijft er een grote woningbehoefte binnen Purmerend en de regio Waterland. Daarom wordt besloten tot een stadsuitbreiding aan de westzijde van de stad, aan de overkant van het Noord-Hollands Kanaal. Hiervoor vindt een aantal grenswijzigingen plaats met IJpendam en Landsmeer. In 1998 wordt gestart met de bouw van de Vinex-wijk Weidevenne.

Eenentwintigste eeuw

De eenentwintigste eeuw begint slecht voor Purmerend. In 2001 komt door de uitbraak van de MKZ-crisis een eind aan de eeuwenoude wekelijkse veemarkt op de Koemarkt in de open lucht. De handel in kalveren wordt doorgezet in de NuKa-hal totdat deze in februari 2008 wordt gesloopt. De veehandel verplaatst zich daarna naar het bedrijventerrein De Baansteer. Een gebied ten noorden van de N244 wordt aangewezen als nieuw bedrijventerrein, Baansteer-Noord. De Koemarkt wordt grondig heringericht. De meeste 'koeienruggen', de rijen bulten met hekken waaraan de koeien werden gebonden, verdwijnen. Van het parkeerterrein wordt een uitgaansplein gemaakt. Op 11 oktober 2009 is de vernieuwde Koemarkt geopend voor publiek, op tijd voor de viering van het 600-jarig bestaan van Purmerend in 2010.

Selectie van gebruikte literatuur:

Dehé, J., Otsen, J., Besseling, S. *Purmerend in vijftig portretten. Geschiedenis 600 jaar stad* (Purmerend 2010).

Doornberg, F.D., Otsen, J.P., Berkhout, J.G., *Purmerend Jugendstil aardewerk 1895-1907*, uitgave van het Purmerends Museum (Purmerend 1995).

Hurdeman, P., *De geschiedenis van Purmerend* (Purmerend 1975).

Lange, B. de, *Purmerend en het water* (Purmerend 1996).

Lange, B. de, *Een wandeling door een veranderd Purmerend 1945-1975* (Zaltbommel 2004).

Nieuwe Noordhollandsche Courant, *Purmerend Groeikern. Een botsing van belangen*, 1988.

Nijenhuis, V., *Purmerend een stad uit het veen* (Purmerend 2010).

Schaik, R. van, *“Het stadje” verandert, de invloed van de stadsuitbreiding op de oude binnenstad van Purmerend* (Masterscriptie, Rijksuniversiteit Leiden augustus 2010).

Uitgeverij Huys, *De 117 monumenten van Purmerend. Een ode aan het culturele erfgoed van Purmerend. Unieke gevels, bijzondere details en gepassioneerde bewoners* (Purmerend 2010).